

ՄՀԵՐ ՔՈՒՄՈՒՆՑ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու,

Սյունիքի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՐԱՆԴ ԳԱՎԱՌԻ ՍԻՐԻՋԻ ԲԵՐԴԸ

Մուտք: Պատմական Սյունիքի Հաբանդ եւ Բաղք գավառների սահմանագլխին է գտնվում Սիրիջի ֆեոդ¹: 2020 թ. 44-օրյա պատերազմից հետո բերդի մի հատվածն անցել է ադրբեջանցիների հսկողության տակ: Բերդում եւ նրա շրջակա տարածքում հնագիտական ուսումնասիրություններ չեն եղել, բերդի եւ տարածքի պատմական նշանակության մասին մատենագրական, վիճագրական տեղեկությունները նույնպես սուղ են: Նրա բնական դիրքը, պահպանված բերդապարիսպները, գտածոները, շրջակայքում պահպանված հուշարձանները հավաստում են, որ երբեմնի անմատչելի բերդը կարելուք նշանակություն է ունեցել այս տարածաշրջանի համար եւ բավական երկար ժամանակ գործուն է եղել: Որպես բերդ եւ պաշտպանական դիրք՝ Արցախյան պատերազմի օրերին այստեղ է տեղակայվել հայկական աշխարհագրորդ, կանխել թշնամու ոտնձգությունը դեպի Գորիս եւ թիկունքակալ դիրքով ապահովել պատմական Սյունիքի տարածքների ազատագրումը:

¹ Քարահունջեցիները կոչում են Սիրիջի բերդ կամ Սիրիջի ֆեոդ: Շրեշ (բրբ. Շ[Ս] իրիջ) անվամբ բլուր հիշատակվում է Վարդգես Մանուկի մասին (տե՛ս Մ. ԱՔԵՂՅԱՆ, Հայ գրականության պատմություն, հտ. I, Երևան, 1944, էջ 61) Մովսես Խորենացու գրառած ավանդազրույցի մեջ («...եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով...»): Այն տեղագրվում է Քասաղ[խ] գետի ափին: Այս Շրեշ բլուրը, ըստ երեւույթին, ծիսական նշանակություն է ունեցել (տե՛ս Ե. ԼԱՍՅԱՆ, Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 61–62): Առհասարակ հայոց մեջ այս անվամբ տեղանուններ շատ կան (տե՛ս Թ. Խ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ս. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆԵՅԱՆ, Հ. Խ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. IV, Երևան, 1998, էջ 155), եւ այս առնչությամբ, թե ինչ նշանակություն է ունեցել բուսանունը տեղանվանական համակարգում, որեւէ ուսումնասիրություն չի հանդիպում: Տվյալ դեպքում, կարծում ենք, Սիրիջի բերդ տեղանունը կապված է շրեշ՝ բրբ. Շիրիջ || շիրիշ || շիրիծ || սիրիշ բույսի հետ, որ այս բերդի վրա առատությամբ է աճում (շրեշ՝ լատ. eremuarum. շրեշ, օղիմ, փայլկառուկ. թաղաղուազգիների ընտանիքի կոճղարմատավոր բուսատեսակ): Շրեշ բառն իրան. փոխառություն է՝ širēš (شریش) «շրեշ, սոսնձախոտ»:

Կարծում ենք, որ բերդի պատմահնագիտական արժեւորումը, նրա ռազմավարական դերի մեկնաբանումը նոր լույս կսփռեն Սյունիքի հայագիտության բնագավառում, եւ հուշարձանն արժանի տեղ կգտնի տարածաշրջանի տեսարժան վայրերի շարքում:

Պատմական տարածքը: Պատմական շրջանում Վարարակն գետի հովիտը՝ սկսած Իշխանասարի բարձունքներից մինչեւ Որոտան գետը, ամբողջությամբ ընդգրկված էր Հաբանդ գավառում: Որոտան գետի ձորահովիտը՝ Վարարակնի գետամեջ թափվելու վայրը, նրանից հյուսիս եւ հարավ ընկած ընդարձակ տարածքն ընդգրկված են եղել պատմական Բաղք գավառի մեջ, իսկ խորհրդային շրջանում այն մինչեւ Որոտան գյուղը բռնակցված է եղել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին: Հետեւելով Ստ. Օրբեկյանի՝ Հաբանդ եւ Բաղք գավառներում նշած գյուղանուններին՝ պետք է ենթադրել, որ Որոտան գետը սահմանել է այս գավառները. հյուսիսը՝ դեպի Գորիս, ընդգրկվել է Հաբանդ գավառի մեջ, իսկ հարավը՝ Բաղքի: Իհարկե, այս բաժանումը պայմանական է², քանի որ տարբեր ժամանակներում փոխվել են գավառների սահմանները, անվանումները. այդ մասին նշում է նաեւ Սյունյաց պատմիչը³: Հաբանդ գավառի ծայրեզրում է ընդգրկվել նաեւ այսօրվա Քարահունջ գյուղը, որի վերաբերյալ պատմական տեղեկությունները նույնպես սակավ են: Այս բնակավայր-տարածքի նկարագրությունը հանդիպում ենք հայր Ղեւոնդ Ալիշանի «Սիսական»-ում: Նա նշում է, որ Կորեսի հարավային եւ Բարկուշատ մեծ գետի հյուսիսային կողմերի միջեւ, մի փարսախաչափ հեռավորությամբ, Քառաձունջ կամ Քառունջ գյուղն է՝ Ս. Հռիփսիմե եկեղեցով՝ Վարարակից աջ եւ անկյունում, որն առաջանում է նրա հետ միացող, նրա մի օժանդակ վտակով: Նրա աղբյուր-ակունք են Սոուգ պուլազը եւ Եւտի պուլազը (Սառն (Յորտ) աղ-

² Բաղքը եւ Հաբանդը 10–12-րդ դարերում ավելի ընդգրկուն են եղել: Բաղքը հարավից սահմանակից է եղել Կովսականին, արեւմուտքից՝ Ջորքին եւ Ծղուկքին, հյուսիսից՝ Հաբանդին: Արեւելքում Բաղքի սահմանը հասել է մինչեւ Աղամնո գետ: Իսկ ահա Տաթևի վանքին տրվող հարկի հին ցուցակում Բաղքը բաժանված էր երկու մասի՝ արեւմտյան Բաղք, արեւելյան Միւս Բաղք կամ Քուշանիք (տե՛ս Թ. Խ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երեւան, 1981, էջ 204): Իսկ եթե հետեւենք Ստ. Օրբեկյանի նշած մի քանի բնակավայրերի տեղադրությանը, այդ թվում՝ Անդոկաբեդ, Տողոք եւ այլն, ապա պետք է ենթադրել, որ միջնադարում Վարարակնի եւ Որոտանի միացման վայրում սահմանակցվել են Բաղք, Մյուս Բաղք եւ Հաբանդ գավառները: Այս տարրոլունակ հարցը, կարծում ենք, չի կարող լուծված համարվել, քանի դեռ ամբողջացված չէ մատենագրական տեղեկություններում ընդգրկված Սյունիքի բնակավայրերի տեղադրությունը:

³ Այս մասին տե՛ս ՍՏ. ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Սյունիքի պատմություն, Երեւան, 1986, էջ 70–71:

բյուրը եւ Յոթ աղբյուրը): Եռագագաթ Յուշ Թեփեղար լեռից իջնելով եւ անցնելով վերոհիշյալ լճակով՝ մոտ 18 չափ բարձր քարածայուերից թափվում է մեծ շառաշումով, որի համար եւ Շռան է կոչվում, եւ թերեւս, սրանից է ծագել գյուղի անունը՝ իբրեւ ֆաբերի հունը՝ ձայն⁴: Ստ. Օրբեկյանը Հաբանդում Քարահունջ բնակատեղի չի հիշատակում: Հայր Անդրեյ Ալիշանը փորձում է տեղագրական հենց այդ ուղղումն անել՝ ընդգծելով, որ Ստ. Օրբեկյանի օրոք նույնպես այդ բնակավայրը գոյություն է ունեցել: Նա նշում է, որ Հին Ցուցակն Այլախ գյուղի հետ, այսինքն՝ Ծղուկի արեւելյան մասում է դասում այս Քարահունջ գյուղը: Հայր Ալիշանը եզրակացնում է, որ եթե իսկապես գյուղն այնտեղ է, որտեղ ինքը տեղորոշել է ըստ ընտիր աշխարհացույցի, ապա ավելի հարմար է Հաբանդին: Նա հիշատակում է նաեւ ճանապարհը, որը կառուցել է Աբրահամ կաթողիկոսը, երբ Խնձորեսկից գնալով դեպի Տաթեւ՝ անցել է այս գյուղով. «Տեսաք, ասէ, աւեր գիւղ մի. զոր բանա դրեալ էին առաջնորդք Տաթեւու, Քարահունջ անուն (ընդգծումը.— Մ. Ք.), աղբսեցին զիս արձակել. որ եւ զտեղի առեալ՝ ետու զարձակումն, եւ օրհնութիւն գիւղոյն, յորում գոյր պատուական եկեղեցի մի սրբատաշ քարամբք շինեալ»: Հայր Ալիշանի վկայությամբ՝ գյուղում հողագործ հայերի 150 տուն է եղել⁵: Եթե անգամ մերօրյա Քարահունջ գյուղի անունը համեմատաբար նոր է⁶, քանի որ Ստ. Օրբեկյանն այն չի հիշատակում նշյալ վայրում, այնուամենայնիվ այսօր եւս նկատվում է, որ շրջակայքում եղել են հին բնակատեղիներ: Իսկ դրանց անունների մեծ մասը եւ Ստ. Օրբեկյանի՝ այս տարածքում նշած բնակավայրերի տեղագրական եւ այլ հարցեր տակավին ուսումնասիրության կարիք ունեն: Հետագայում այդ տեղանքի մասին դարձյալ խոսում է հայր Ալիշանը՝ նշելով, որ քիչ հեռու՝ գետեզրին, կան կրային ջրերի՝ հիվանդության պատճառ դարձող աղբյուրներ: 1840 թ. Արարատի մեծ շարժի ժամանակ ավերվեց նաեւ այս գյուղը, որտեղ երկու վիհ բացվեց. մեկը՝ գյուղի տարածքում: Ահա թե ինչու պետությունը հեռացրեց այդ վիհին մոտիկ բնակվողներին: Ալիշանը նաեւ հավելում է, որ գյուղին մոտիկ հայտնաբերվել են գետնա-

⁴ Տէս Հ. Ղ. Աւիշան, Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Ամստերդամ, 1893, էջ 262:

⁵ Տէս անդ:

⁶ Կարծում ենք՝ Քարահունջի հին անուններից է Անձկալք-ը (այս մասին մանրամասն տես Ս. ՀԱՆՎԵՐԴՅԱՆ, Մ. ՔՈՒՄՈՒՆՅԱՆ, Ստ. Օրբեկյանի հիշատակած մի քանի տեղանունների ստուգաբանության եւ տեղագրության հարցեր, «Լեզու եւ լեզվաբանություն», թ. 1—2. էջ 65—66):

ձոր բնակարաններ ու խեցեղեն ամաններ, կահ-կարասի⁷: Տեղագրական նկարագրություններում չի նշվում Սիրիջի ֆեոժ⁸ բերդի մասին: Մեզ պատահած աղբյուրներից, թերեւս, ամփոփ տեղեկություն ունի «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարանը», ուր նշվում է, որ այն հավանաբար եղել է հենց Ջագեձորի բերդը, քանի որ գտնվում է պատմական Հաբանդ եւ Բաղք գավառների սահմանագլխին⁹:

Այսօր, ցավոք, Ծակեր կոչվող վայրից (Վարարակնի հարավային հովիտը ներառյալ) մինչեւ Որոտան գյուղի սահմանները՝ ներառյալ նախկին էյվազլար¹⁰ եւ Դողար (Դավոթլու) գյուղերը, տրվել են Ադրբեջանին (տե՛ս նկ. 1. — Սիրիջի բերդի արեւելյան հատվածի ձորը՝ Սուրիկի լիճը (Հըռանի ձօր): Պատմական հենց այս վայրում է գտնվում Սիրիջի/Շիրիջի ֆեոժը:

Ռազմավարական նշանակությունը: Բերդը եւ նրա տարածքը ոչ միայն դիտարժան են, այլեւ ռազմավարական կարեւոր նշանակություն ունեն այս տարածաշրջանի համար: Որպես բերդ-պատսպարան, որպես դիտանոց եւ ռազմական կայան գործել է ոչ միայն հին ժամանակներում, այլ նաեւ, ինչպես նշվեց, Արցախյան պատերազմի օրերին. այն եղել է քարահուռ ջեյրիների հիմնական հսկողական դիրքն ամբողջ ձորի հանդեպ (տե՛ս քարտեզը): Եթե հետեւենք խորհրդային շրջանի Հայաստանի քարտեզին, կտեսնենք, թե ինչպես են թյուրքերը Որոտան գետն ի վեր խոռոչ բացել, խորացել եւ դեմ առել Սիրիջի եւ Բղենո բերդերին, որոնք այսօր գտնվում են ՀՀ տարածքում¹¹: Սյունիքի անդամահատումն ու բուն Հա-

⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Ղ. Ալիշան, նշ. աշխ., էջ 262:

⁸ Բերդը տեղացիներից ոմանք կոչում են նաեւ Գյավուրդալա կամ Գյավուրկալա՝ հավանաբար հետեւելով ավանդազրույցին: Նման անվանումով բերդի մասին է խոսում Վ. Բալախյանը (Արցախի պատմություն: Հնագրից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան, 2002, էջ 47): Նշվում է, որ Քաշաթաղի շրջանում՝ Հոջանց գետի ձախափնյա ձորալանջին պահպանված կիկլոպյան շարվածքով հնամենի բերդի մնացորդները, ըստ մի կարծիքի, Ստ. Օրբելյանի հիշատակած Խոժոռաբերդն է, որին եկվոր քրդերը կոչում էին Գյավուրդալա (անհավատների բերդ): «Գյավուր» անվամբ տեղանուններ եւ շինություններ շատ կան: Այս անվանումը տարածաշրջանում չի կարող հաստատուն լինել: Ժողովրդական ստուգաբանության պատճառով է, որ տարածված ավանդազրույցը հաճախ վերագրվում է տարածքին կամ կառույցին (օրինակ՝ Աղջկա բերդ եւ այլն):

⁹ Թ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, ՍՏ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆՇԱՆ, Հ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երեւան, 1986, էջ 881:

¹⁰ Այս գյուղի մասին ադրբեջանական եւ հայկական աղբյուրներում տեղեկություններ առանձնապես չեն հանդիպում: Հնարավոր է, որ այն Այվազ անձնանվան աղավաղումից լինի (այս տարածքում եղել են Գորիսի հողատիրույթները, որոնց ջուրը բերվել է Իշխանասարի փեշերից): Այս տարածքում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն բանավաններ է կառուցելիս եղել: Նպատակ են ունեցել խտացնել բնակչությունը:

¹¹ Սիրիջի բերդի հարավային եզրով է անցնում սահմանը:

յաստանից անջատումը, փաստորեն, կանխվել են այս ամրությունների շնորհիվ: Արցախի պարագայում պատմական Քաշաթաղ մուտք գործած օտար ցեղերին դա հաջողվել է՝ Աղավնո—Բերձոր—Շուշի տարածքներով բաժանել հայրենիքը: Սիրիջի բերդը հսկող եւ հսկվող, ազդանշանող դիրքում է Որոտանի ավազանի Քուրդիկ, Անդոկաբերդ, Քեյդալա, Սալկ, Բարգուշատ, Պահու Մագրա, Նովու, Սեթանց¹², Բդենո ամրոցների կամ ամրացված այլ բնակատեղիների նկատմամբ¹³:

Բերդի ուսումնասիրությունը եւ նկարագրությունը: Բերդը հիմնված է բնական ժայռի վրա: Ժայռի ներքեւի մասը կապտավուն է եւ ժամանակին իջել է մինչեւ գետը, իսկ հիմա այն ընդհատվում է Գորիս—Կապան ճանապարհով: Հանդիպակաց ժայռերի համեմատությամբ այն մեկուսի է՝ բնականորեն վեր բարձրացած մոտ 50—100 մ (տարբեր մասերում), իսկ գետի համեմատությամբ՝ մոտ 150—200 մ: Ժայռը տիրապետող դիրք ունի Որոտանի հովտի այս մասում. այստեղից երեւում են Ուլտի մեջքը¹⁴, դեպի Կառարին բարձրացող ժայռերն ու անտառները, թշնամուն անցած Ուռտան քաղաքային համայնքի (Կուրաթու) բարձունքները: Որոտանն այս մասում երբեմն կոչել են նաեւ Բարկուշատ (նույնանուն հովիտ, տե՛ս նկ. 2, 3, 4): Բերդ կարելի է բարձրանալ միայն պարաններով կամ կախովի աստիճաններով: Նրա ընդհանուր մակերեսը սեղանաձեւ է՝ մոտ 70 մ՝ 140 մ շրջագծով: Ծածկված է կանաչով եւ ծառերով: Բերդի տարբեր մասերում հանդիպում են փոսեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, կացարաններ են եղել, իսկ որոշները՝ այլ կառույցներ: Բերդի առանձին հատվածներ երիզված են ձեռնաշեն պատերով՝ տարբեր մասերում տար-

¹² Այս ամրոցները նշված են Արցախի պետական համալսարանի 2018 թ. մարտի 16-ի գիտական նստաշրջանի «Արցախի ազատագրված տարածքների նորահայտ ամրոցները» զեկուցման մեջ (հեղ.՝ Բակուր Կարապետյան, Գագիկ Սարգսյան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ): Մենք անձամբ եղել ենք նշված հնավայրերից շատերում: Անուններից շատերը ճշգրտման կարիք ունեն: Հիմնականում հնարավոր չէ կատարել անվան եւ բերդի ճիշտ տեղորոշում. խորհրդային շրջանում եւ դրանից առաջ ուսումնասիրություններ առանձնապես չեն հանդիպում, իսկ մատենագրական տեղեկությունները չափազանց սուղ են: Օրինակ՝ Ստ. Օրբելյանն ամբողջական չի ներկայացրել ոչ միայն Սյունիքի գավառները, այլեւ բերդերը, որոնք բավականին շատ են (տե՛ս ՍՏ. ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 70—71):

¹³ Այս բերդերի մասին առանձնակի տեղեկություններ չկան նաեւ Մ. Հովհաննիսյանի աշխատության մեջ. տե՛ս Մ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ — Ս. Ղազար, 1970):

¹⁴ Արցախյան պատերազմի օրերին հիմնականում այստեղից էր ռմբակոծվում Գորիսի շրջանը:

բեր հաստությունամբ՝ սկսած 40 սմ-ից մինչև 1,5 մ: Գրեթե բոլոր կողմերից այն շրջապատված է բերդն անմատույց դարձնող բազալտե եւ խճապատ գոյակցությունամբ ժայռերով, իսկ եզրերը պարսպապատված են աշտարակավոր ոչ շատ բարձր ատամնապարիսպներով: Արեւելյան մասում բերդը շրջանակող ճանապարհ կա, որ անցնում է շրջանաձեւ փորված կամարներով (տե՛ս նկ. 5): Այժմ կամարներից պահպանված են երեքը, որոնցից երկուսն ամբողջական են¹⁵: Նկատելի է, որ ժամանակին այդ ճանապարհը շրջանակել է ամբողջ բերդը: Տարբեր պատճառներով եղած փլվածքները ծածկել են հետքերը (տե՛ս նկ. 6): Բերդի պարիսպների հաստությունը եւ կառուցվածքը հուշում են, որ դրանք եղել են ոչ միայն հարձակողական նպատակներով՝ վերելից հարվածելու համար, այլեւ որպես դիտանոցներ՝ շրջապատը հսկելու, եւ կրակարաններ՝ ահազանգի դեպքում շրջակա բնակավայրերին նախազգուշացնելու համար (տե՛ս նկ. 7, 8): Որոշ մասերում պահպանվել են կիսաշրջանաձեւ դիտաշտարակի եւ կացարանի մնացորդներ: Բերդն ունեցել է դեպի Վարարակն տանող գետնուղի, որը ներկայումս փակված է եւ հազիվ է նշմարվում: Բերդի տարածքում պահպանվել են առանց շաղախի կառուցված ուղղանկյուն կամ կլորավուն ոչ մեծ չափերի պատերը: Ուշագրավ է բերդի ներսում պահպանված շրջանաձեւ փոսը, որ հավանաբար եղել է ջրամբար: Բերդի հարավային, արեւելյան մասերում մոտ 2 մ բարձրությամբ պահպանվել են շրջանաձեւ պարիսպների ստորին մասերի մնացորդները: Անկասկած է, որ Քարահունջի երբեմնի ամրակուռ այս բերդն աչքի է ընկել անմատչելիությամբ:

Բերդում պահպանվել են հորեր, մարագներ եւ տարբեր նպատակների համար պահեստարաններ (տե՛ս նկ. 9, 10, 11, 12): Դրանցից լավ են պահպանված ցորենի երկու հորերը: Բերդի առանձին մասերի հողաշերտերում նկատվում են կավե ամանների մնացորդներ, ոսկորներ (տե՛ս նկ. 13, 14, 15):

Բերդի շրջակայքը: Բերդից մոտ 50 մետր հյուսիս՝ դեպի ներքեւ, Ծակեր կոչվող վայրն է, որտեղ կան ոչ միայն ժայռափոր այրեր, այլեւ ջրամբարներ, ջրատար փորվածքներ: Դիմացը՝ գետի երկու ափերին, ընկած են կիսալեռնային զանգվածով բարձրություններ ու թեքություններ, ուր տեղ-տեղ նույնպես պահպանված են ամրոցի պատեր, մարդակերպ քան-

¹⁵ Հնարավոր է՝ այն հետազայում օգտագործվել է նաեւ որպես ջրանցք, որով ոռոգվել են գետնի վար փոված տարածքները:

դակ, սալահատակ ճանապարհ եւ այլ հուշարձաններ: Ժամանակին այդ տարածքը բարեբեր է եղել: Այսօր էլ քարահունջեցիները հիշում են երբեմնի կանաչով ծածկված այգիները¹⁶: Պահպանված է սրբատաշ շարվածքով եւ ժայռափոր մոտ 15 հնձան Յոլուն բաղ, Միշի ձոր, Ավագ ֆեռու բաղ տարածքներում: Բերդի հարավային մասում՝ դեպի Որոտան գետը, ընկած են դաշտ եւ մի ավելի մեծ ժայռ, որը բնակիչներն անվանում են Բաղ բերդ¹⁷: Սիրիջի ֆեռոի արեւմտյան մասն ամբողջությամբ նույնպես այգետեղ է, որ կոչվում է Շամխալ բեյի բաղ: Այս տարածքում հայտնաբերվել են բազմաթիվ խաչքարեր, որոնց մեծ մասն անցել է Ադրբեջանի հսկողության տակ:

Ավանդագրույցներ: «Պատմողաբար մեզ է հասել, որ հայերը պարսիկներից պաշտպանվելու համար բարձրացել են Գյավուր դալան: Թշնամին ոչ մի կերպ չի կարողացել գրավել բերդը, ու անվանել են Գյավուրի դալա (անհավատի բերդ): Մեր ժամանակներում բերդը կարողացել են բարձրանալ Սերգեյ Առուստամյանն ու նրա հայրը՝ Խաչատուրը: Այնտեղ գտնվել են զանազան իրեր, ավազան՝ ջուր ամբարելու համար, թոնիր եւ այլն: Ասում են՝ բերդից մինչեւ Վարարակն գետը գոյություն է ունեցել թունել՝ գետնուղի, ելք ու մուտք, ջուր, սնունդ հայթայթելու համար»¹⁸:

¹⁶ Այս տարածքի տեղագրական հարցերում մեզ շատ օգնեց տարածքին գիտակ, բանասաց ու ստեղծագործող ՍՈՒՐԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ-ՔԱՐԱՀՈՒՆՋԵՅԻՆ, որ անհետացումից փրկել է շատ հուշարձաններ: Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում նրան՝ մեզ միանալու եւ մի քանի օր շարունակ տարածքի հնագիտական արժեքները հայտնաբերելու համար:

¹⁷ Բաղ-ի տեղանվան ստուգաբանությանը հանգամանորեն անդրադարձել է Ա. Ղարազոյցյանը: Նա քննել է նախորդների առաջ քաշած գրեթե բոլոր տեսակետները եւ եզրահանգել, որ «միանգամայն հնարավոր է, որ բալա եւ քաշ ցեղերին եւ այլ էթնիկական խմբեր ուրարտացիները տեղափոխած լինեն Սյունիք», իմա՝ Բաղ-ի-ն առաջացել է ցեղանունից (Ա. ՂԱՐԱՀՈՋՅԱՆ, Սյունիքի Բաղը եւ Քաշունիք գավառանունների ստուգաբանության շուրջը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թ. 12, էջ 71–76): Արդեն եղած կարծիքներով աշխատանքը չծանրաբեռնելու եւ կրկնությունից խուսափելու նպատակով մենք կփորձենք տեղանունը քննել այլ տեսանկյունից. բաղ հիմքը, հավանական է, առաջացել է միջին պրսկ. *bagh* (بَغ) «կալվածք, հողատարածք, ժառանգություն, անձին հանձնված» բառից, որ ինչպես արեւելյան լեզուներում, այնպես էլ հայերենի խոսակցական տարբերակներում ունի նաեւ «այգի» իմաստը: Ընդ որում՝ Սյունիք-Արցախի բառապաշարում բաղ գործածվում է նաեւ հենց «կալվածք, հողակտոր, բաժին իմաստներով»: Չենք կարող որոշել իրան. *bagh* եւ հին հայերենում առանձին գործածություն չունեցող բաղ- արմատների ընդհանրությունները, սակայն ակնհայտ է, որ «այգի» իմաստով տարբերակը բարբառային է եւ չի բխում առավելապես հունաբան հեղինակների կողմից գործածվող բաղ- ածանց-արմատից: Տեղանվան եւ անձնանվան փոխանցումները տարածված են եղել Սյունիք-Արցախում, հիմա՝ Գեղամ-Գեղարքունիք, Սյունիք-Սյունի, Բաղ-ի – Բաղակ եւ այլն:

¹⁸ Ա. ԲԱՂԿԱՍԱՐՅԱՆ, Քարահունջ գյուղի պատմությունը, 1988, էջ 7:

Մեկ այլ ավանդազրույցի համաձայն՝ Սիրիջի ֆերժը դեռ շատ հնուց եղել է բերդ: Այլի Ղուլի խանը մի քանի անգամ փորձել է գրավել այս տարածքը, բայց այս բերդից տրվող ազդակների պատճառով անհաջողություններ է ունեցել: Փորձել է գրավել Սիրիջի ֆերժը, որտեղ պատսպարված են եղել շրջակայքի բնակիչները: Չի կարողացել: Հետո նորից է արշավել մոտ 20 000 զորքով, բայց դարձյալ չի կարողացել ու բերդը անվանել է անհավատ՝ Գյավուր կալա¹⁹:

Արժեւորումը: Քարահունջ գյուղի հարավային մասը՝ հատկապես Սիրիջի ֆերժը, իսկապես տեսանելի է Ակների բարձունքից, հին Գորիսից եւ ընդհանրապես Վարարակն ձորահովտի հյուսիսային շրջաններից, Որոտանի հովտի ցածրադիր եւ բարձրադիր մասերից: Եւ ինչպես նկատելի է նկարներից եւ քարտեզից, այն կենտրոնական դիրք ունի շրջակայքում: Չենք կարող պնդել, թե Ստ. Օրբելյանի հիշատակած Ձագեձորի բերդը հենց դա է, բայց եւ անժխտելի է, որ այն գտնվում է «պատմական Հաբանդ եւ Բաղք գավառների սահմանագլխին»²⁰ տեսանելի նշված գավառների բարձունքներից:

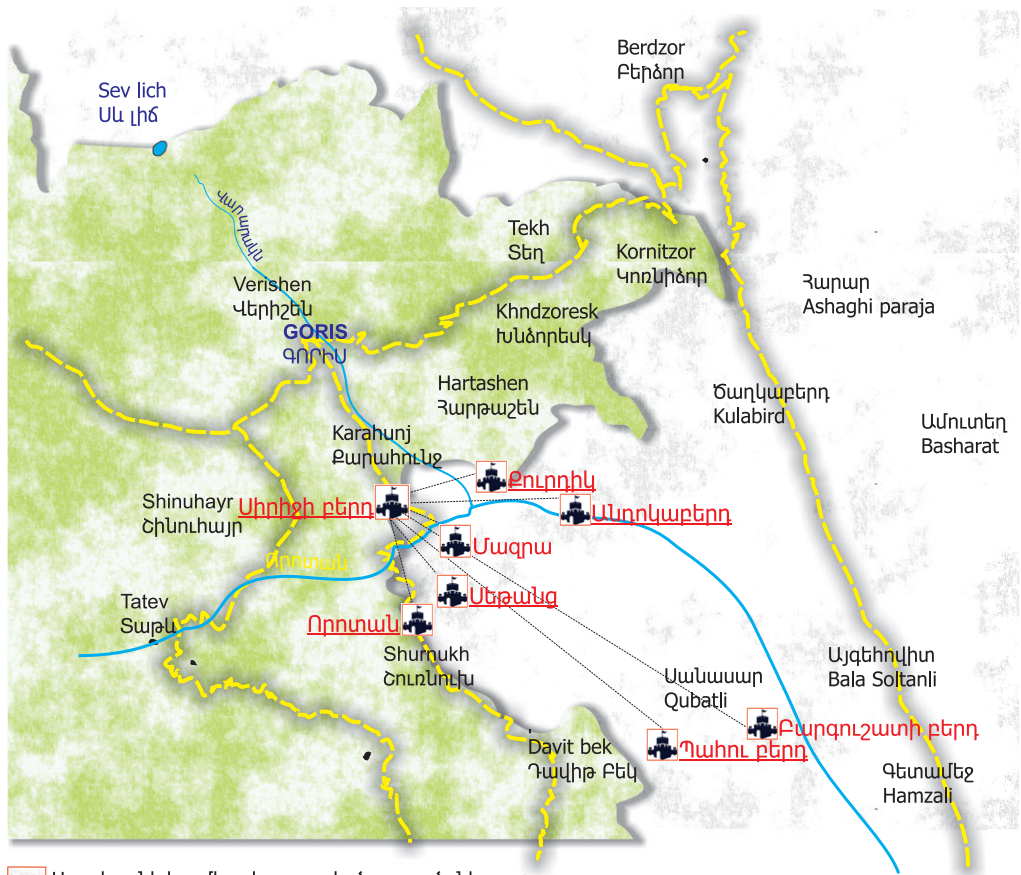
РЕЗЮМЕ

Крепость Сириджи расположена на границе Габанда и Багга – исторических провинций Сюника. В исторический период крепость была расположена в оживленной местности. Крепость неприступна, сохранились следы ограды, хозяйственных построек и предметы, представляющие археологическую ценность. Крепость Сириджи находится на охраняемой, сигнальной позиции во всем Воротанском бассейне.

Благодаря крепости был предотвращен въезд в Габанд племен иноверцев. Мы не можем четко определить период строительства крепости. Есть мнение, что она была действующей с раннего средневековья до наших дней.

¹⁹ Ասացող՝ Սոորեն ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ-ՔԱՐԱՀՈՒՆՋԵՅԻ: Զրույցը բազմիցս լսել է գյուղի տարեցիներից:

²⁰ Թ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, ՍՏ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆՇՅԱՆ, Հ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 881:

Աղրբեջանի կողմից օկուպացված տարածքներ

Հայաստանի Հանրապետության տարածք

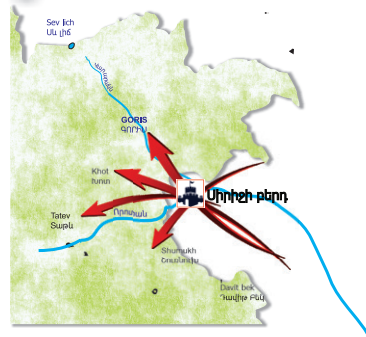
Բերդ կամ ամրոց

Ճանապարհ

Գետ

Լիճ

Քարտեզ

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

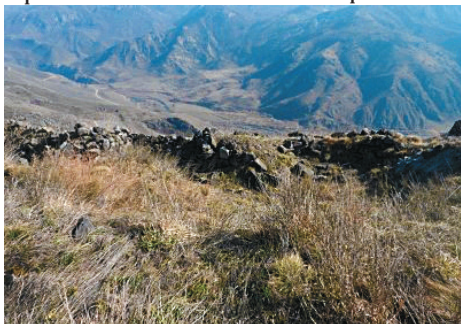
Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

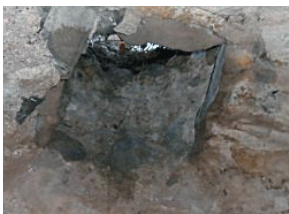
Նկ. 8

Նկ. 9

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

Նկ. 14

Նկ. 15

SUMMARY

The Fortress of Sirij is located on the border of the provinces Haband and Baghk of historical Syunik. During the historical period, the location of the fortress was a lively place. The fortress is inaccessible, traces of the fence, household structures and items of archaeological value have been preserved. The fortress of Siriji is located in a signaling position that guards and is guarded throughout the Vorotan basin.

The fortress prevented the entry of tribes of other religions to Haband. The period of construction of the fortress cannot be clearly determined. According to a preliminary opinion, it has been functioning from the early Middle Ages to the present days.

